

Bíró Csilla

Szemlélődés és misztika Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjában

A doktori disszertáció tézisei

Témavezető: Prof. Dr. Szörényi László egyetemi tanár

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Neolatin Irodalom Alprogram

2013.

A dolgozat célja és eredményei

A középkori magyar szerzetesi irodalom egyik kevésbé ismert alakja a karthauzi Andreas Pannonius. Fennmaradt három latin nyelvű munkája számos kutatási lehetőséget kínál, személye mégis egyelőre a hazai irodalomkutatásnak a perifériáján helyezkedik el. Ahhoz, hogy innen elmozduljon és nagyobb tudományos érdeklődést vívjon ki magának, még jó pár tanulmánynak, előadásnak és szövegkiadásnak kell létrejönnie. Két királytükre és az Énekek énekéhez írott kommentárja valószínűleg számos teológiai vonatkozásának köszönhetően került a hittudomány és az irodalomtudomány határmezsgyéjére. A jelen doktori értekezés arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, alapvetően teológiai műfajhoz, azaz egy exegetikai műhöz is érdemes hozzájárulni az irodalomtudomány és a filológia eszközeivel, és segítségükkel lehet új eredményeket felmutatni.

Kutatástörténetét kettő, időben egymástól jól elkülöníthető korszakra tagolhatjuk: a 19. század végének, a 20. század első felének kutatásai: Fraknói Vilmos felfedezi és kiadja Andreas Pannonius királytükreinek latin szövegét; 1938-ban, Mussolini ajándékként Magyarországra kerül az Énekek éneke-kommentár kódexe, ennek tervezett kiadásában közreműködik Huszti József és ifjabb Horváth János, tanulmányaik is jelennek meg a kommentárral kapcsolatban, de maga a szövegkiadás nem készül el, kéziratát sem ismerjük. Az 1950-es években Dám Ince fedez fel Andreas Pannoniushoz kapcsolódó okleveleket, melyeket publikál is, valamint a Szeplőtelen Fogantatás magyarországi történetéről szóló monográfiájában egy fejezetet szentel Andreas Pannoniusnak.

A kutatások második hulláma a 20. század végén, 21. század elején kezdődött, Dellamartina Mária Róza, a Patrona Hungariae Katolikus Iskolaközpont latin–magyar szakos tanárának doktori értekezésével, amely Andreas Pannonius és Szent Bernát kapcsolatát vizsgálja. Időrendben ezt követték Bene Sándor és Bíró Csilla kutatásai, amelyek immár nemcsak egy-egy résztémát fejtenek ki, hanem Andreas Pannonius átfogóbb megismerésére törekednek. Pócs Dániel a Mátyás-királytükör kódexének miniátorát, Guglielmo Giraldit határozta meg. Emellett egy-egy tanulmány született Frenyó Zoltántól Andreas Pannonius augusztinizmusával kapcsolatban, illetve Kiss Bélától, aki Andreas Pannonius királytükreinek forrásait vizsgálta. Jelenleg Andreas Pannonius Kolozsvárott képezi az egyetemi oktatás részét: Ungvári Zrínyi Imre, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem docensének filozófiaóráin kötelező olvasmány a Mátyáshoz írt királytükör.

A dolgozatban Andreas Pannonius három műve (*Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus*, *Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus*, *Expositio super Cantica canticorum*) közül elsősorban a kéziratban maradt *Expositio super Cantica canticorum* című Énekek éneke-kommentár bemutatására és forrásainak feltárására vállalkozom. Nem célom a források teljes körű feltárása: két nagy forráshalmazra koncentrálok, egyrészt a misztikához valamint a cselekvő és a szemlélődő életformához köthető forrásokra az Énekek éneke-kommentárban, másrészt az Andreas Pannonius mindhárom fennmaradt művében felbukkanó, Petrarcától származó hivatkozás nélküli átvételek egy részére.

Az Énekek éneke-kommentár kéziratának átírása és forrásainak rendszerezése során arra a megállapításra jutottam, hogy Andreas Pannoniusszal eddig talán nem azért bánt mostohán az irodalomtudomány, mert két korszak határmezsgyéjén alkotta műveit, és ezért sem a középkorászok, sem a reneszánsz kutatók nem érezték a magukénak, hanem inkább azért, mert több tudományterület, úgymint az irodalomtudomány, a filozófia és mindenekelőtt a teológia peremterületén helyezkedik el. Disszertációmban az Énekek éneke-kommentárt a teológiai művek között kívánom elhelyezni. Ennek a célnak a megvalósításához első lépésben (I. fejezet: *Andreas Pannonius élete és műveltsége*) az Andreas Pannonius életrajzára irányuló eddigi kutatásokat tekintem át. Ezekhez azonban saját kutatásaim során új adatokat nem sikerült találnom, következtetéseimmel legfeljebb csak az eddigi ismeretek árnyalására tehetek kísérletet. Az első ránézésre csak néhány rendelkezésünkre álló életrajzi adatból mára egy viszonylag áttekinthető életpályát építhetünk fel, amelyből azonban hiányoznak alapvető adatok: csak feltételezhetjük például, hogy mikor írta Énekek éneke-kommentárját, illetve nincsenek adataink arra nézve, hogy mi történt Andreas Pannoniusszal 1472 után. A néma barát életéről és műveltségéről szóló fejezetben újdonságot elsősorban a műveltségéről szóló fejtegetések jelentenek, hiszen kifejezetten a kor elterjedt olvasmányai és karthauzi könyvtárak rekonstruált katalógusai alapján közelíték ahhoz az ismeretanyaghoz, amely a szerző birtokában lehetett. Andreas Pannonius műveltségéhez véleményem szerint három úton lehet közelíteni: lakhelyeinek, ismeretségeinek minél részletesebb vizsgálatával; a műveiben található hivatkozott és hivatkozás nélküli források feltárásával; illetve a karthauzi műveltség és a fennmaradt karthauzi könyvtárak, könyvkatalógusok tanulmányozásával. Műveinek forrásfeltárása folyamatban van, – a királytűkrök forrásanyagát Bene Sándor tárja fel, az Énekek éneke-kommentárét jómagam. A megtalált forrásokat azonban mindig körültekintően kell kezelni, hiszen nem tudhatjuk, mit ismert eredetiben, s mit vett át summákból, idézetgyűjteményekből. A művekben felbukkanó akár név szerinti hivatkozások esetében mindig mérlegelendő, hogy valóban ismerhette-e a szerző az adott művet eredetiben.

Bán Imre *A Karthausi Névtelen műveltsége* című monográfiájában részletesen feltárja és azonosítja a Karthausi Névtelen által hivatkozott szerzőket a Névtelen műveltségének megállapítása céljából. Bán Imre monográfiáját továbbgondolva Bárczi Ildikó már nem konkrét auktorokat, hanem idézetgyűjteményekből származó tömböket keresett Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát prédikációiban. Bárczi Ildikó és tanítványai kutatásainak köszönhetően ma már egyre gyanakvóbban szemléljük az egy-egy 15–16. századi szerzőnél felbukkanó vendégszövegeket, és ismeretükre a hivatkozáson kívül egyéb bizonyítékokat is keresünk. A magyar területen található karthausi kolostorokban élt szerzetesekétől Andreas Pannonius helyzete annyiban különbözik, hogy Itália virágzó városaiban valószínűleg bőségesebb könyvállomány állt a rendelkezésére. A forrásfeltáró munka során, úgy gondolom, a kiindulási pont a hivatkozott vagy hivatkozás nélküli vendégszövegek azonosítása, tekintet nélkül arra, hogy milyen formában használta a szerző. Ha ez az alap kutatás befejeződött, onnantól érdemes foglalkozni a források osztályozásával. Erre a dolgozat több fejezetében is kísérletet teszek.

Az eddigi kutatások nem hangsúlyozták eléggé, hogy Andreas Pannonius szerzetes, még hozzá egy szigorú, zárt rend, a karthausi tagja volt. Inkább humanista oldalát kívánták kidomborítani, emellett aránytalanul kevés figyelem jutott a „karthausi Andreas Pannoniusnak.” Így kimaradt Andreas Pannonius műveinek illetve forrásainak összevetése más karthausi, vagy a karthausiakhoz köthető művekkel. Bár doktori disszertációmnak nem ez a témája, és csak alkalmasszerűen érintem, a magam részéről ezt az aránytalanságot úgy próbálom csökkenteni, hogy figyelem a kifejezetten karthausi, vagy a karthausiakhoz közel álló szerzők nyomait a műveiben, elsősorban az Énekek éneke-kommentárban. Így olyan szerzők vendégszövegeit sikerült azonosítanom, mint Ludolph de Saxonia karthausi szerző, vagy a karthausiakkal rokonszenvező, körükben nagy népszerűségnek örvendő Johannes Gerson.

A II. fejezet (*Az Expositio super Cantica canticorum általános bemutatása*) a kommentár felépítésével, tartalmával és értelmezési lehetőségeivel foglalkozik: az Énekek éneke jegyespárja a kommentáríró interpretációjában Krisztus és a Szűzanya, az Énekek éneke eseményeit pedig Lukács evangéliumának 1,26–38 versei, azaz az angyali üdvözlés alapján magyarázza Andreas Pannonius. Ebben a részben kitérek az Énekek éneke-exegézis kommentártípusaira és megkísérlem elhelyezni közöttük Andreas Pannonius írását. Bemutatom a kommentár szereplőit, valamint a kommentár „cselekményét.” Vizsgálom Auxerre-i Haimo Énekek éneke-kommentárjának a szerepét az *Expositio super Cantica canticorum* szövegtestében.

Az Énekek éneke keresztény exegézisét Órigenész teremtette meg, kommentárjának fennmaradt részei hagyományt teremtettek az Énekek éneke-értelmezés történetében. Órigenész határozta meg az Énekek éneke szereplőit, a Septuaginta illetve a Vulgata bibliafordítás is az ő felosztása alapján tagolta az Énekek énekét. A szereplők órigenészi értelmezése pedig későbbi kommentárokból élt tovább. Interpretációja szerint a vőlegény Krisztus vagy az Ige, a menyasszony az egyház vagy az Istenhez vágyakozó lélek, az ifjak kórusa pedig az angyalok kara.

Az Énekek éneke keresztény exegézisét három nagy csoportba sorolhatjuk attól függően, hogy az ószövetségi könyv két főszereplőjét hogyan értelmezzük. Az ekklesiológiai értelmezés szerint a menyasszony az egyház, a vőlegény Krisztus. Az úgynevezett mariológiai értelmezés szerint a menyasszony Mária, a vőlegény Krisztus, menyegzőjük pedig Krisztus megtestesülése, az inkarnáció. A harmadik értelmezési típusnak nincs külön neve, itt a menyasszony az Isten felé törekvő lélek, a vőlegény pedig az Isten. Andreas Pannonius kommentárja az Énekek éneke mariológiai értelmezését nyújtja, több ponton felhasználva az ekklesiológiai értelmezés elemeit. Az előszóból megtudjuk, hogy a kommentár elsődleges célja Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának védelme. Nem véletlen a témaválasztás: az Immaculata Conceptio témája aktuális volt Andreas Pannonius korában, a 15. század második felében. A vita központi kérdése az volt, hogy Szűz Mária fogantatása pillanatában mentesült-e az eredendő bűntől. Az újra és újra fellángoló vitában a ferencesek és a remeterendek, például a karthauziak képviselték a szeplőtelen fogantatás tanát.

Sokan sokféle céllal értelmezték már az Énekek éneke vőlegényét és menyasszonyát. Mivel a kommentárok egy meglehetősen kötött hermeneutikai hagyományból építkeztek, nem kínálkozott arra sok lehetőség egy kommentáron belül, hogy a szerzők kifejezhessék egyéni ötleteiket. A kommentárirók egy-egy nagy tekintély, például Szent Bernát allegóriáiból meríthettek, így a kommentár típusától függetlenül hasonló motívumokat fedezhetünk fel bennük. Andreas Pannoniusról is elmondható, hogy egy-egy bibliai részlet elemzésénél ritkán vet föl egyéni ötleteket, viszont műve alapkoncepciójával, azaz hogy a mariológiai kommentárt a Szeplőtelen Fogantatás tanának védelmébe állította, valóban egyénit és újat alkotott. Az *Expositio super Cantica canticorumon* kívül nem ismerünk olyan kommentárt, amely a Szeplőtelen Fogantatással hozta volna összefüggésbe az Énekek énekét. A karthauzi rend a Szeplőtelen Fogantatásról kialakult vitában folyamatosan azt az álláspontot képviselte, hogy Mária mentes volt az eredendő bűntől már fogantatása pillanatában, tehát Andreas Pannonius kommentárja rendje hivatalos álláspontját hűen tükrözi a kérdéssel kapcsolatban. Emellett magyar származása is szerepet játszhatott abban, hogy egy hosszú, az Énekek éneke-

kommentárok között terjedelmesnek számító műben védje a Szeplőtelen Fogantatás tanát, hiszen Magyarországon az államalapítástól fogva nagy tisztelet övezte a Szűzanyát, s Szent István 1038-ban, halála közeledtével Szűz Mária oltalmába ajánlotta a magyar hazát a Hartvik legenda tanúsága szerint. Mária kultuszát a magyar származású karthauzi szerző feltehetően a magáénak érezte, így nem jelenthetett nehézséget a számára, hogy azonosuljon a Szeplőtelen Fogantatás tanával. Mindemellett az is szerepet játszhatott kommentárja megírásában, hogy a karthauzi rend fő védőszentje Szűz Mária.

A következő, III. (*Az Expositio prológusa a középkori kommentárelőszavak tükrében*) fejezetben részletes vizsgálatnak vetem alá Andreas Pannonius kommentárjának prológusát, feltárom forrásait és megállapítom témaköreit. Ennek a feladatnak azért is tulajdonítok jelentőséget, mert a kézirat egyetlen hiányzó lapja éppen a prológus végét, illetve magának a kommentárnak a kezdetét tartalmazta. A középkori kommentárelőszavak állandósult témakörei segíthetnek annak felderítésében, hogy mit tartalmazhatott a hiányzó lap. A középkor folyamán keletkezett bibliakommentárok előszavai a késő antikvitás szövegmagyarázatainak mintájára és hatására alakultak ki. A középkori kommentárirodalom három különböző előszótípust használt, ezek közül az úgynevezett C-típusú prológus terjedt el a legszélesebb körben: a 12. századtól poétikai, orvosi, jogi és teológiai művek előszavaként is megjelent, a bibliakommentárok bevezetőinek pedig alapformájává vált. Andreas Pannonius kommentárjának előszavát a C-típusú prológus nyolc jellemző témakörével (*titulus; nomen auctoris; intentio auctoris; materia libri; modus agendi; ordo libri; utilitas; cui parti philosophiae supponitur*) vetem egybe.

A dolgozat IV. (*A vita activa és a vita contemplativa fogalma az ókortól a 15. század végéig*) és V. (*A misztika és a szemlélődés kapcsolata*) fejezete összefoglaló jellegű információkat közöl a szemlélődő és a cselekvő életforma fogalmának és megítélésének történetéről, valamint a misztikáról mint az Isten megismerésének nem érzékszervekkel történő módjáról kíván közérthető, a dolgozat témája szempontjából hasznos ismereteket adni. Mivel a misztikához köthető műfajok egyik típusa a bibliakommentár, közelebről az Énekek énekéhez írt exegézis, Andreas Pannonius kommentárjában is kifejezetten nagy hangsúlyt kapnak a szemlélődéssel és a felemelkedési misztikával összefüggő témák. Az Énekek éneke számos szöveghelyét azonosítja az említett fogalmakkal. Ezeknek a szöveghelyeknek a rendszeres feltárásával és összefoglalásával közelebb jutunk Andreas Pannonius misztikáról alkotott elképzeléseihez.

A VI. fejezetben (*Felemelkedési misztika és a hegy-metafora Andreas Pannonius kommentárjában*) összegyűjtöttem és elemeztem az *Expositió*ból a felemelkedési misztikával

kapcsolatos szöveghelyeket. A középkori, felemelkedési misztikával foglalkozó teológiai írások nagy részének jellemzője a felfelé irányuló mozgást érzékeltető három elemből álló modell. De a három elem mellett megtalálhatóak a négy, illetve hat fokozatból álló elképzelések is. A felemelkedési misztika ősmintája Dionüsziosz Areopagitész hármasság útja, a megtisztulás, a megvilágosodás és a beteljesedés útja. Bár Andreas Pannonius kommentárja több pontján is hivatkozik Dionüszioszra, háromtagú felemelkedési modelljéhez nem töle veszi az ötletet. Az Istenhez vezető út három fokának bemutatásához, a bűnbánathoz, a magányhoz és a tisztasághoz több forrást is felhasznált, felemelkedési modelljét nem egy nagy egyházi tekintélytől vette át, hanem saját maga állította össze Aranyszájú Szent János *De compunctione cordis*ának második könyve és Hendrik Herp *Theologiae mysticae ... libri tres* harmadik könyve alapján.

A remeterendek mindennapjainak fontos tevékenysége a *contemplatio*. Andreas Pannonius tételesen egyik kommentárrészletében sem fejt ki, hogy a szemlélődésnek mi az ideális tárgya, viszont több Énekek éneke-vers magyarázata kapcsán is érinti a témát. Számára a szemlélődés két tárgya az úgynevezett *memoria passionis*, melynek során a kontempláló Krisztus földi életének állomásait követi nyomon, különös hangsúlyt fektetve a stációk eseményeire és magára a keresztre feszítésre; valamint Isten szemlélése a teremtményein keresztül. Az utóbbi témát a kommentár két pontján (*Expositio* 2.4.4; 8.4.9.) érinti a szerző, mindkét esetben egy-egy hivatkozás nélküli idézettel illusztrálva.

A VII. fejezetben (*Isten megismerhetőségének lehetőségei Andreas Pannonius kommentárjában*) azt vizsgálom, hogy a misztikus tapasztalatok mellett még milyen módszerekkel juthatunk közelebb Istenhez. Itt térek ki Dionüsziosz Areopagita Andreas Pannoniusra gyakorolt hatására. Bár Andreas Pannonius Dionüsziosz-hivatkozásai alapvetően nem közvetlen forrásokból származnak, elmondható, hogy a karthauzi szerző jól ismerte és megfelelően alkalmazta Dionüsziosz teológiai rendszerének egyes elemeit, mint például a negatív teológiát vagy a *szünkatabaszisz* elméletét.

A VIII. fejezet (*Memoria passionis mint a szemlélődés tárgya*) a Krisztusmisztika elemeit keresi és határozza meg Andreas Pannonius kommentárjában, valamint egy karthauzi forrás, Ludolph de Saxonia *Vita Christij*ének Andreas Pannoniusra gyakorolt hatását tárja fel. A *memoria passionis*, Krisztus szenvedéseinek felidézése, a 12. században a meditáció önálló műfajává vált, elsősorban Clairvaux-i Szent Bernát hatására. A négy bemutatott kommentárrészlet és a hozzájuk csatlakozó *memoria passionis*ok az Énekek énekének és Krisztus szenvedéstörténetének a kapcsolatát szemléltetik. Az egyes szövegrészletekhez társított értelmezések nem Andreas Pannonius egyéni leleményességéről tanúskodnak, hanem

egy sokrétegű szentírás-értelmezői hagyományról, amelyhez Andreas Pannonius is csatlakozik. Az viszont már a karthauzi szerző érdeme, hogy magába a kommentár-műfajba több olyan illusztráló anyagot is beépített, amelyek eredetileg nem képezik egy bibliakommentár szerves részét.

Míg Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjában a szemlélődés tárgyaként a teremtett világ dolgait és Krisztus szenvedéstörténetét ajánlja, egészen másképp jár el királytükreiben, ezt érinti röviden a VIII/a. fejezet (*Kitekintés: Miről elmélkedjék egy uralkodó?*). A teremtmények szemlélése nem jut szerephez Andreas királytükreiben, a memoria passionis témája pedig legfeljebb egy-egy célzás vagy mondatrészlet formájában van jelen ezekben a művekben. Helyettük a karthauzi szerző mind a Mátyáshoz írt műben, mind az Ercole d'Estének ajánlott szövegben a halálról illetve a végső dolgokról való elmélkedésre inti a címzetteket.

A dolgozat IX. (*Petrarca-idézetek Andreas Pannonius fennmaradt műveiben*) és X. (*De viris illustribus – Scipio mint eszménykép*) fejezete az Andreas Pannonius mindhárom fennmaradt művében fellelhető, Petrarcatól származó szövegrészletek csoportosításával és elemzésével foglalkozik, különös tekintettel a *De vita solitaria Expositio*ra gyakorolt hatására. Petrarca értekezésének egy terjedelmes részét Andreas Pannonius a vita contemplativa életformájának a bemutatására használta fel. Ennek részletes elemzése mellett kitekintésként a *Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus* Petrarcanak a *De viris illustribus*ából származó vendégszövegeit elemzem. Az Ercole d'Estének ajánlott királytükörben a karthauzi szerzetes Scipio Africanus Maiort állítja példaképül a ferrarai hercegnek. Andreas Pannonius egy alkalommal sem említi Petrarca nevét, mégis hosszú szövegegységeket vesz át tőle művei legkülönbözőbb helyein, akár teológiai témák illusztrálására is. Ezekben a fejezetekben arra is keresem a választ, hogy a karthauzi szerzetes mikor, hol és milyen körülmények között juthatott hozzá olyan Petrarca-műveket tartalmazó kéziratokhoz, amelyekből nagyobb szövegegységeket másolt a műveibe.

A disszertáció X. fejezete az *Expositio super Cantica canticorum*ot fenntartó kódex részletes bemutatása, amelyet az *Expositio* szemelvényeinek szövegközlési elvei (XI. fejezet) és a kézirat szövegéből készült válogatott szövegkiadás (Appendix I–II.) követ.

A kommentár mindössze egy 1505–1506-ból származó kéziratban maradt fenn, amely mindmáig kiadatlan. Az általam átírt teljes szöveg körülbelül 210 oldal terjedelmű, az ebből most bemutatásra kerülő szöveg csupán egy válogatás a kézirat azon részeiből, amelyeket a disszertáció részletesen tárgyal. A szövegrészleteket én magam tagoltam, értelemszerűen központosítottam, a helyesírást egységesítettem és lábjegyzetekkel láttam el. A szövegközlés

elveinek bemutatása mellett egy részletes tartalomjegyzék és a bibliai locusok mutatója könnyíti meg az Appendixben való tájékozódást. Disszertációmban nem volt célom, hogy a szövegválogatást kritikai igényel készítsem el, inkább a tanulmányhoz kapcsolódó, jól használható szövegillusztrációt válogattam össze, amelynek folytatásaként az egész Énekek éneke-kommentár kritikai szövegkiadását szeretném megjelentetni a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* című sorozatában.

A dolgozat így korántsem tekinthető kerek egésznek: a hiányzó szövegrészletek mellett olyan témákról kellett lemondanom, amelyek egyrészt kidolgozásra érdemesek, másrészt csak ezekkel együtt válik majd teljesebben értelmezhetővé az *Expositio super Cantica canticorum*. A dolgozathoz most kiharadt az Énekek éneke verseinek értelmezése során kibontakozó Mária-kép jellemzőinek bemutatása, illetve csak elszórtan egy-egy másik téma kapcsán tesztek róla észrevételeket. Ugyanígy mellőzöm az Immaculata Conceptio védelmében írt kommentárrészletek elemzését, mivel az eddig vázolt célkitűzéseimtől nagyban eltérő területekre kellett volna merészkednem. A későbbiekben szeretném pótolni ezeket a hiányosságokat. Előtanulmányként az Appendixben közlöm az *Expositiónak* azt a terjedelmes részét, ahol Andreas Pannonius a Szeplőtelen Fogantatás témáját tárgyalja.

A disszertáció témakörében megjelent publikációk

BÍRÓ Csilla, *Das Leben und das Werk von Andreas Pannonius*, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 37(2001), 109–123.

Kertész Balázsné BÍRÓ Csilla, *La vita activa e la vita contemplativa nel commentario del Cantico dei cantici di Andreas Pannonius*, Nuova Corvina, Rivista di Italianistica, 20(2008), 83–91.

Kertész Balázsné [BÍRÓ Csilla], *Petrarca-idézetek Andreas Pannonius fennmaradt műveiben = „...mint az gyümölcsös és termett szőlővesszőc...”*: Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Balassi, 2010, 361–371.

Kertész Balázsné [BÍRÓ Csilla], *Andreas Pannonius és Petrarca De viris illustribus című műve = Szöveg–Emlék–Kép*, szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., BNH–Gondolat, 2011, 62–76.

Kertész Balázsné [BÍRÓ Csilla], *Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjának prologusa a középkori kommentárelőszavak tükrében = Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, ed. Enikő BÉKÉS et Emericus TEGYEY, Debrecini et Budapestini, MMXII, 111–119. (Classica–Mediaevalia–Neolatina VI.)

BÍRÓ Csilla, *Krisztus szenvedéstörténete mint a szemlélődés tárgya Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjában = Az identitás forrásai. Hangok, szövegek, gyűjtemények*, szerk. BOKA László, FÖLDESI Ferenc, MIKUSI Balázs, Bp., BNH–Gondolat, 2012, 179–192.